

НЕДИСПОЗИЦІЙНІСТЬ І МОДАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЇ ОДИВНЕНОГО ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті розглядаються лінгвальні аспекти формування комунікативних смислів в одивнених художніх текстах (абсурдистських, «чорного гумору», «химерної прози» та деяких інших). Вводиться поняття «недиспозиційність», яке охоплює механізми формування предикатів, текстових ситуацій, жанрово-стилістичних, регістрових та деяких інших характеристик тексту в аспекті його породження (ономасіологічному). Сприйняття одивненого тексту (семасіологічний аспект) ґрунтується на використанні реципієнтом різних типів текстових модальностей (ірраціональності, незвичності та ін.), виявлення репертуару яких — важливе завдання сучасної лінгвістики.

Ключові слова: одивнений текст, комунікативний смисл, недиспозиційність, недиспозиційний предикат, недиспозиційна текстова ситуація, текстова модальність.

Аналіз літератури, в якій розглядаються проблеми мовної, комунікативної, стильової, стилістичної тощо організації та функціонування так званих одивнених художніх текстів, засвідчує факт відсутності власне лінгвальних критеріїв виявлення їх сутності, природи, законів породження та сприйняття. Як правило, аналіз абсурдистських, беззмістовних, паралогічних, шизофренічних, паранояльних текстів, а також чорного гумору, лимериків, «нескладух» (рос.) та подібних їм, що формують корпус одивнених текстів (зокрема художніх), здійснюється достатньо традиційно: розглядаються аспекти, пов'язані з порушенням норм функціонування засобів мови на всіх її рівнях, а також стильові, стилістичні, регістрові та деякі інші відхилення (девіації), порушення умов успішності спілкування тощо¹; наявні також нечисленні

---

¹ Див., наприклад, докладний огляд літератури з цієї проблеми в праці: *Фещенко В. В.* Лабораторія Логоса: Языковой експеримент в авангардном творчестве.— М., 2009.— 392 с. (див. також: *Барабан О. В.* Постмодерністський драматичний діалог: лінгвостилістичний та перекладознавчий аспекти (на матеріалі драматургії С. Беккета, Г. Пінтера, Т. Стоппарда): Автореф. дис. ... канд. філол. наук — О., 1994.— 16 с.; *Борисенко Н. Д.* Порушення принципу кооперації в міжгендерному спілкуванні персонажів сучасної британської драми // Мовні й концептуальні картини світу.— К., 2008.— Вип. 24. Ч. 1.— С. 97–102; *Вороніна К. В.* Нонсенс як мовний феномен: історія та перспективи дослідження // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Серія «Романо-герм. філологія. Методика викладання інозем. мов».— 2006.— Вип. 50. № 741.— С. 156–159; *Бацевич Ф. С.* Язика воплощения художественного абсурда: Александр Введенский // Jazyk a kultura.— 2013.— Roč. 4. Číslo 14.— S. 3–14; *Бацевич Ф. С.* Лінгвопрагматичні аспекти формування елементів комунікативного абсурду в п'єсах М. Куліша // Мовний простір граматики: актуальні студії : Зб. наук. праць на честь 60-річчя чл.-кор. НАН України Анатолія Загнітка.— Донецьк, 2014.— С. 267–272; *Бацевич Ф. С.* Идиоматизация в абсурдном художественном тексте: механизмы деформации общенародного языка // Slowo.

спроби виявлення специфіки їх текстової концептуалізації². Випадки ж змістового одивнення, які прямо не пов'язані з девіативним (стосовно існуючих норм) уживанням мовних засобів, найчастіше розглядаються з семіотичних позицій³ або взагалі не беруться до уваги. Ідеться про випадки так званих онтологічного, поведінкового, перцептивного та деяких інших різновидів одивнення в неказкових текстах, де порушуються основні просторово-часові, якісні, кількісні тощо константи світу та організації суспільства, закони й правила міжособистісної взаємодії тощо. Так, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носороги» люди за своїм бажанням трансформуються в носорогів; у п'єсі Л. Подерв'янського «Герой нашого часу» лобкові воші Марат і Гліб розмовляють на високі, часто філософські, теми; у п'єсі С. Ушкалова «ESC» герої ходять по сцені з прибитими до спин старими іржавими ночвами тощо.

У цих та подібних випадках семантичних, синтактичних або прагматичних девіацій засобів мовного коду фактично немає; порушене щось інше: відповідність зображеного фрагмента текстової дійсності онтологічним константам матеріального світу та/або законам соціальної організації суспільства, комунікативної діяльності його членів тощо. Виникає питання методологічного характеру: чи підлягають ці та схожі випадки лінгвістичному аналізу, а якщо так, то які мовні механізми і категорії лежать в основі подібних типів зрушень в аспекті їх породження і сприйняття.

На наш погляд, низка проблем лінгвістичного аналізу процесів породження і сприйняття одивнених художніх текстів може бути розв'язана з опертям на поняття недиспозиційності, нерозривно пов'язаного з поняттям диспозиційності, запозиченим з логіки.

Диспозиційний (від лат. *disposition* — розташування) предикат — це мовний вираз, що позначає (виражає) схильність (диспозицію) чогось реагувати або виявляти свої природні якості в певних ситуаціях, наприклад, 'бути розчинним' (тобто при зануренні у воду розчинятися) щодо цукру, 'бути пружним' (тобто після спроб деформації повертатися до попередньої форми) стосовно пружини тощо⁴.

Диспозиційні властивості об'єктів (у широкому розумінні) — це звичні (узуальні), притаманні їм від природи, або закладені конструктивно (у випадку артефактів) якості, властивості, здатності, функції тощо; з пози-

Text. Czas / Pod red. M. Aleksienki, H. Bilowus, M. Hordy ect. — Szczecin; Greifswald, 2014. — Wyd. 12. T. 2. — S. 216–223; Бацевич Ф. С. Мовні аспекти формування абсурду в п'єсах Миколи Куліша // Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С.Сковороди. — X., 2014. — Вип. 37. — С. 172–178; Бацевич Ф. С. Елементи комунікативного абсурду в п'єсах Миколи Куліша // *Slavia Orientalis*. — 2015. — Т. 64. № 3. — С. 551–565, та ін.

² Див., напр.: Андрієвська В. В. Аномальний художній світ французької драматургії абсурдизму: семантико-когнітивний і лінгвопрагматичний аспекти. — Луцьк, 2013. — 168 с.; Чижова Е. А. Репрезентація концептуальної картини мира в художественном тексте (на материале альтернативной литературы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1995. — 22 с.; Bacewicz F. Концептуализация в абсурдистском художественном тексте (концепт ВРЕМЯ в творчестве Александра Введенского) // *Acta Universitatis wratislaviensis*. N 3594 : *Slavica wratislaviensia*. — Wrocław, 2015. — Т. 160. — С. 53–63.

³ Див., напр.: Феценко В. В. Знач. праця; Семиотика и Авангард : Антология / Под общ. ред. Ю. С. Степанова. — М., 2006. — 1168 с.

⁴ Див. близьке визначення: *Философская энциклопедия* : В 5 т. / Под ред. Ф. В. Константинова. — М., 1969. — Т. 4. — С. 65.

цій інтерпретації, розуміння, осмислення — це усвідомлення органічних ознак об'єкта, узуальне сприйняття їх як «нормальних» у ролі предикатів. Це когнітивна (й вербальна) категорія, що стає основою глибинного семантико-синтаксичного синтезу, тобто «природного» недевіативного поєднання імен об'єктів та приписуваних їм динамічних або статичних ознак. Відомий методолог науки Карл Поппер зазначає: «Ми можемо сказати, що всі фізичні (і психологічні) якості є диспозиційними»⁵. У «нормальних» (неодивнених) художніх текстах уживаються, як правило, диспозиційні предикати; найсмівливіші метафори, образні висловлення тощо сприймаються диспозиційно з огляду на жанр, «звичну» модальність (наприклад, «високість» філософської поезії). В одивнених же, насамперед абсурдистських, текстах навмисно експлуатується, свідомо закладається сприйняття адресатом текстових ситуацій як таких, що не відповідають природі об'єктів (у широкому розумінні) «цього», «реального», «звичного» світу. Не в останню чергу текстова одивненість створюється автором за допомогою відповідних предикатів, які можна назвати недиспозиційними.

Недиспозиційні предикати — мовні засоби, які приписують (предикують) відповідним референтам невластиві, часто абсурдні, такі, що суперечать природі, якості, функції, дії, стани, процеси тощо, виформовуючи неможливі в реальності (так званому «цьому» світі) ситуації.

Розглядаючи низку одивнених художніх творів та їх фрагментів, можна говорити про те, що вони створені за допомогою вживання недиспозиційних предикатів, типологія яких на перший погляд необмежена і повністю залежна від творчої уяви автора. Однак якщо в логіці диспозиційність визначається виключно щодо глибинної сутності референтів, яким предикати приписують певні «органічні» ознаки, то недиспозиційні предикати в одивнених художніх текстах — це мовні вирази, які не просто не відповідають природі, сутності референта, вони суперечать сутності й природі ситуації, в якій конкретний референт звично (диспозиційно) виявляє свої якості, функціонує тощо. Це стосується також реєстрових, тональних, стильових та стилістичних уживань предикатів, диспозиційність яких, як уже зазначалося, формується жанром тексту (твору).

Аналіз низки одивнених художніх текстів, створених письменниками — носіями різних етнолінгвокультур (Е. Іонеско, С. Беккет, Ж. Кокто (Франція), Д. Хармс, О. Введенський, В. Сорокін (Росія), С. Ушкалов, О. Подерв'янський, Ю. Винничук, Ю. Олійник, Ю. Іздрик, Т. Малярчук — Україна), дозволяє запропонувати таку типологію виявів текстової недиспозиційності:

1. Референтна недиспозиційність. Цей вияв недиспозиційності стосується імен уведених автором (наратором) референтів, сутність, природа, функції, якості тощо яких не відповідають основним константам дійсності, що оточує людину. Так, наприклад, в абсурдистських оповіданнях Ю. Винничука діють Літаюча голова, крилате дерево, будинки з повіками та інші дивовижні референти⁶.

2. Семантико-синтактична недиспозиційність. В аналізованих текстах цей тип недиспозиційності — один з найчастотніших і функціонально

⁵ Цит. за: *Гречко П. К. Онтологія соціального: диспозиційно-комунікативні координати // Соціальне: істини, структурні профілі, сучасні виклики / Под. общ. ред. П. К. Гречко, Е. М. Курмелевой. — М., 2009. — С. 34.*

⁶ *Винничук Ю. Ги-ги-и. — Х., 2015 — 345 с.*

найвагоміших; його лінгвальна сутність ґрунтується на порушеннях глибинного семантико-синтаксичного синтезу між іменами текстових референтів та приписуваними їм динамічними або статичними предикативними ознаками. Так, наприклад, безіменний герой оповідання Ю. Винничука «В животі» бере виделку, настрикує на них своїх коханок, ковтає, «наче галушки»⁷.

Закони семантичного синтезу номінативних одиниць у тексті, представлені в межах теорії «Смисл — Текст», пов'язані передусім із синхронізацією сполучуваності імен і предикатів. Ця синхронізація полягає в тому, що їхні глибинні семантичні структури взаємодіють, онтологічно підтримуючись структурою світу, загальноприйнятою діяльністю людей тощо. Так, наприклад, розглядаючи структуру речення рос. *Хороший кондитер не жарит хворост на газовой плите*⁸, Ю. Д. Апресян зазначає, що правильна інтерпретація цього висловлення ґрунтується на розумінні значення слова *хворост* як «кондитерський виріб», а не «сухі гілки дерев або кущів» і це підтримується наявністю глибинного семантичного синтезу між значеннями слів *хворост* «кондитерський виріб» і приписуваним йому предикатом *жарить* і відсутністю такого синтезу в іншому випадку⁹. При всій беззаперечності висновків автора все ж залишаються непоясненими механізми відсутності причин неможливості (девіативності) цього речення з іменем *хворост* у значенні «сухі гілки дерев або кущів». На наш погляд, це можна пояснити відсутністю диспозиційності між об'єктом (*хворост*) у значенні «сухі гілки дерев або кущів» і приписуваним йому предикатом «жарить». Результат подібної невідповідності — виформування недиспозиційних текстових ситуацій.

3. Комунікативна недиспозиційність. Цей тип недиспозиційності можна кваліфікувати як недиспозиційність переважно прагматичного характеру, пов'язану з невідповідністю усталеним мовленневоактовим, мовленневожанровим, стильовим, реєстровим тощо аспектам вербального спілкування. У низці своїх виявів ці підтипи недиспозиційності перетинаються з відомими з теорії мовленнєвої діяльності умовами успішності мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів та дискурсів. Обмежимося прикладом з п'єси М. Куліша «Народний Малахій», який демонструє реєстрово-стильову недиспозиційність мовленнєвого жанру «звертання». Малахій так звертається до робітників заводу:

«— Слухайте мене, гегемони, і я виведу вас з цих закурених мурів. <...> Уставайте, люди, бо несучу на вас реформу, не форму, а реформу! Тру-ту, тру-ту! Збирайтеся до нової Фавор-гори <...>»¹⁰.

4. Недиспозиційність мислення. Стосується порушень законів мислення: логіки, послідовності викладу думок тощо. Прикладом такого порушення може служити діалог Логіка і Літнього Добродія з п'єси Е. Іонеско «Носороги»:

⁷ Там же.— С. 138.

⁸ Див.: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : Синонимич. средства яз.— М., 1974.— С. 13.

⁹ Там же.— С. 13–14.

¹⁰ Куліш М. Маклена Граса – Х., 2012.– С. 138.

«Логік (до Літнього Добродія). ... Усі коти смертні. Сократ смертний.
Отже, Сократ кіт.
Літній Добродій. І в нього чотири лапи. Справді, в мене був кіт, що
зався Сократ.
Логік. Бачте ... <...>
Логік (до Літнього Добродія). Кіт Ізидор має чотири лапи.
Літній Добродій. А звідки ви знаєте?
Логік. Це гіпотеза»¹¹.

5. Соціально-нормативна недиспозиційність. Виявляється як невідповідність соціальним нормам поведінки людей, офіційно (інституційно, законодавчо) чи неофіційно (традиційно) прийнятих у певному суспільстві. Прикладом такої невідповідності може служити поведінка героїв п'єси Д. Хармса «Єлизавета Бам». Іван Іванович і Петро Миколайович приходять арештувати головну героїню п'єси, яка підозрюється у вбивстві Петра Миколайовича (!). Єлизавета Бам пропонує їм зіграти в дитячу гру «латки» і всі троє дорослих людей починають бігати по кімнаті, вигукуючи *Ти латка, Ні. Ти латка* тощо¹².

Зрозуміло, що це попередня, далеко не повна класифікація типів недиспозиційності, які трапляються в одивнених текстах. Вичерпна класифікація недиспозиційних ситуацій, модельованих авторами одивнених художніх текстів, на основі яких можна було б типологізувати недиспозиційні предикати, принципово неможлива через значну кількість їх конкретних виявів та відсутність критеріїв такої типології. Однак, на нашу думку, для практичних потреб можлива класифікація більш загального характеру, яка враховувала б широкі функціонально-ономасіологічні (за своєю сутністю онтологічні) класи імен референтів, зокрема такі, як Бог, Вищі Сили, людина, тварина, рослина, натурфакт, артефакт, психофакт, абстрактні категорії та деякі інші, а також відповідні класи статичних та динамічних предикатів, зокрема предикатів часу, місця, виконуваної функції, якості, обставин, дії, стану, процесу, відношення та ін¹³. Взаємна функціонально-ономасіологічна налаштованість класів імен референтів та їх предикатів дозволяє виділити в межах одивнених текстів меншою мірою конкретизовані класи одивнених ситуацій і, відповідно, типів недиспозиційних предикатів, що формують ці ситуації. Розглянемо подібну узагальнену типологію одивнених ситуацій та предикатів, які ці ситуації створюють, на прикладі повісті Володимира Дрозда «Ірій» — «класичного» представника так званої «химерної прози» (різновид одивненого тексту) в українській літературі 70-х — початку 80-х років ХХ ст. Зазначимо, що в згаданій повісті химерність «уписана» в загальний

¹¹ Іонеско Е. Носороги // Французька п'єса ХХ століття. Театральний авангард.— К., 1993.— С.448–449.

¹² Хармс Д. Єлизавета Бам // Хармс Д. Собрание сочинений : В 3 т.— СПб., 2011 — Т. 1.— С. 487.

¹³ Спроба такої типології дієслівних предикатів російської мови представлена в працях: Бацевич Ф. С. Функционально-отражательное изучение лексики: теоретические и практические аспекты (на материале русского глагола).— Л., 1993.— 170 с.; Бацевич Ф. С. Російське дієслово в функціонально-ономасіологічному аспекті вивчення : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук.— К., 1995.— 48 с.; Бацевич Ф. С. Функционально-ономасіологическая лексикология: сущность, основные понятия, перспективы // Studia slavica Savariensia.— 1996.— N 1–2.— S. 57–68.

реалістичний контекст буденності через сприйняття світу головним героєм — підлітком; загальний домінуючий модус зображення текстових подій — перцептивний; провідна текстова модальність — модальність реальності, незважаючи на все химерне, що цю реальність у тексті супроводжує.

В аналізованій повісті найчастіше одивнюються ситуації з використанням недиспозиційних предикатів із семантикою:

1) трансформації (зокрема перевтілення, зменшення, збільшення, розкладання на частини тощо) людей, тварин, рослин та деяких інших функціонально-ономасіологічних класів референтів. Ці трансформації можна узагальнити як семантику переходу:

– у неживі предмети:

«На столі між класних журналів бовваніла синьо-фіолетова школярська чорнильниця, цяцькована вухастим зайчиком. І я, знаючи давно звичку нашого директора перевтілюватися в чорнильницю, коли хотів, аби його не турбували (перевтілювався він так мистецьки, що завуч, який сидів в одному з директором кабінеті, часом вмокав в ту чорнильницю ручку), пильно подивився на мальованого зайчика та голосно проказав:

— Семене Семеновичу, даруйте, але я до вас у дуже невідкладній справі! Чорнильниця бубнявіла, наче квасоля чи гарбузове зерня напровесні у мокрому рукавичку, кільчилася, росла і вже за столом сидів директор з одутлим фіолетовим обличчям, лагідними очима і родимкою на щоці» (с.10)¹⁴;

– у тварин, птахів тощо:

«По тих словах Перебенді в кімнаті не стало — я ледве уздрів на підлозі за ніжкою стільця сиву, наче посріблену, мишку, яка щодуху чкурила під шафу. Наступної миті мишка розтанула в невідомості, натомість у точнім, рвучкім стрибкові між стільців летів вусатий, зизокий кіт; кіт ніби крізь підлогу провалився, а на люстру, пронизливо цвірінькаючи, випурхнув горобчик; люстра згойднулася, по запилюжених плафонах метнулася вивірка, розпушила надкушений бублик хвоста і стрибнула на вішалку, де темніло пальто Кузьми Перебенді» (с.46);

– у людей, що розсипаються на частини, множаться, збільшуються або зменшуються в розмірах тощо:

«Вибухнувши, тітка Дора розлетілася сотні на три маленьких, мов гумові ляльки, тіток Дор, що повсідалися на підвіконнях, дивані, етажерці і дзеркалі, на лутках дверей, на абажурі, що загойдався під ними, сіючи увсебіч мерехтливі тривожні тіні, і заволали, зарепетували, заgrimали до мене та дядька в один голос:

— А жертимеш що, як тітка Дора завтра не вкраде?» (с.32);

2) фізично неможливі (як правило перебільшувани), немотивовані вчинки, поведінка тощо людей:

«Самодіяльний духовий оркестр заграв на губах та язиках урочистий бадьорий марш. Ударник оркестру, повар ресторану “Голубі хвилі”, обіруч гу-

¹⁴ Дрозд В. Ірій // Дрозд В. Ірій : Повісті. Оповідання. — Х., 2008. — С.3–132.

пав кулаками по своїм крутім череві, вибиваючи такт, і глухе бовкання багатоголосо відлунювало в пущі Солом'янського лісу <...> » (с.100); «Дядько Денис моргав до мене, аж вітер ходив по кімнаті і шарудів газетою <...> » (с.31); «[Дядько Денис] припав обличчям до річкового дзеркала і цмулив воду <...> Стрижень вочевидь мілішав, і невдовзі, поноване біллю туманів, оголилося замулене дно <...> » (с.65); «Я вхопив себе за вуха, підняв у небо і смикнув завісу, яка відділяла день від ночі» (с.69).

3) неможливі фізіологічні процеси, що відбуваються в людях і з людьми:

«[Дядько Денис] спершу хропив ніжно, з присвистом, мов грав на флейті, а відтак все гучніше й басовитіше; черінь починала ловити дрижаки, буцім на морозі, білий пил сівся зі стелі, а невдовзі стіни будинку біла справжня трясця і на підлогу падали шпарунки <...> » (с.40); «<...> дядько так захріп, що в радіусі кілометра з вікон посипалися шибки» (с.41);

4) неможливі в дійсності фізичні процеси, стани, функції різних функціонально-ономасіологічних класів референтів:

«<...> самогонний дух висів над хутором такий густий, що дикі качки й гуси, які летіли з болота Свин в ірїй, сторч головами шугали із холодно-синього неба в казани з окропом, що їх передбачливо розставляла мати <...> » (с.37); «3 несподіванки я випустив корзину, а вона й собі зіп'ялася на лозові ноженята та подріботіла по стежці у вишняки, вихляючи гладкими, опасистими боками, наче пакульська фельдшерця» (с.10); «Будинки, що оторочували з обох боків широкий, вилицюватий бульвар, перебрели через асфальтові ручаї і вишикувалися вздовж чавунних ґрат» (с.27); «Частенько його сірий фетровий капелюх з лементом біг слідом і наздоганяв дядька уже біля автобуса» (с.41).

5) неможливі фізичні стани, дії, процеси, інстинктивна поведінка тощо тварин:

– тварини збільшуються або зменшуються в розмірах:

«Корову, що помітно спала з боків, дядько узяв правицею попід черево і поклав до кишені ширококрилого галіфе, голова Маньки з підпиляними рогами зеленіла над малиновим генеральським лампасом» (с.19);

– виконують невластиві поведінкові (інстинктивні) функції:

«<...> карасі надвечір вичалапують на піщаний беріг і лагідно бесідувать зі щуками та акулами, <...> леви наглядають за курчатами, аби ті не заблукали в лісових нетрях» (с.19); «<...> корова Манька що було сили замахала мальованими крильми <...> і полетіла» (с.15);

– виявляють неймовірну для конкретного виду силу і потугу:

«<...> Манька <...> раптом хвещнула копитами задніх ніг, вигребши вирку, в якій пакульський колгосп викохує гладющих карасів, і шодуху помчала в бік Ірїю» (с.17); «<...> кабан <...> ковтав буханці <...> і тільки після третьої сотні тягся до корита з водою <...> » (с.43);

– мають неймовірні фізіологічні властивості:

«Гнида не визнавав ані корівчини, ані свиненяти, тримав у сінях череду курей, які неслися по сім раз на день <...>» (28); «Але після трьох років, семи місяців і дев'яти днів [засмажений] півень занудьгував на вітрині та почав нестися» (с.64).

Зважаючи на виділені в низці наших попередніх публікацій типи текстового одивнення й задеклароване положення про те, що в межах кожного з них виявляються конкретні механізми цього одивнення¹⁵, можемо твердити про домінування в межах онтологічного, перцептивного й мовного типів одивнення референтної, предикативної та семантико-синтаксичної недиспозиційності; у межах ментального — недиспозиційності мислення, зокрема різних виявів нелогічності; комунікативного — недиспозиційності умов успішності мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів і дискурсів; поведінкового — недиспозиційності соціальних норм поведінки.

Наведені вище приклади недиспозиційності текстових ситуацій розглядалися з ономасіологічних позицій, тобто в плані породження тексту. Логічним буде також поставити питання щодо їх сприйняття з позицій читача, «споживача» тексту, тобто в аспекті семасіологічному. І тут виникає важлива проблема розмежування недиспозиційності й метафори, наприклад, можливості розглядати процеси трансформації людей у носорогів у згадуваній п'єсі Е. Іонеско саме як метафору знущального характеру на вступ людей у соціал-націоналістичну (фашистську) партію. Саме так витлумачується цей аспект текстових подій п'єси в низці літературознавчих праць. Однак процесами метафоризації практично неможливо пояснити значну кількість уживань в одивнених текстах засобів мовного коду абсурдного характеру. Як приклад розглянемо мовлення річної (!) дитини Петрика Петрова з п'єси О. Введенського «Ялинка у Іванових»¹⁶:

«Я умею говорить мыслями. Я умею плакать. Я умею смеяться. Чего ты хочешь?» (с.241); «Один я буду сидеть на руках у всех гостей по очереди с видом важным и глупым, будто бы ничего не понимая. Я и невидимый Бог» (с.241); «Я самый младший — я просыпаюсь раньше всех. Как сейчас помню два года тому назад я еще ничего не помнил. Я слышу собака произносит речь в стихах. Она так тихо плачет» (с.254).

У цих фрагментах п'єси метафори фактично не використовуються; спостерігаємо вживання недиспозиційних предикатів мислення, мовлення, пам'яті стосовно дитини, яка за своїм віком не може так мислити, говорити, згадувати.

Наведемо також два фрагменти з п'єси Д. Хармса «Комедія міста Петербурга. (Частина II)»¹⁷:

---

¹⁵ Див.: Бацевич Ф. Абсурдистські художні тексти: спроба типології // Мовознавство.— 2016.— № 1.— С. 3–10.

¹⁶ Введенский А. Елка у Ивановых // Введенский А. Все.— М., 2011.— С. 240–261 (авторські орфографія та пунктуація збережені).

¹⁷ Хармс Д. Комедия города Петербурга. Ч.2 // Хармс Д. Собрание сочинений : В 3 т.— СПб., 2011.— Т.1.— С. 417–471.

«Николай II. Здравьте. Как на улице тепло или холодно?
Комсомолец Вертунов. Тепло Ваше Величество.
Николай II. А я под стол плеваться умею!
Комсомолец Вертунов.. Очень интересно Ваше Величество.
Николай II. Хочешь покажу?
Комсомолец Вертунов. Ну покажи!
Николай II. Тьфу!
Комсомолец Вертунов.. Вот это здорово!» (с.421–422);
«Николай II. Ах да теперь я вижу в руках он держит колокол.
Князь Мещерский. Не колокол, а выстрелы!» (с. 435).

Можна стверджувати, що і в цих випадках одивнення (навіть абсурдизації) тексту спостерігаємо неметафоричне вживання предикатів; це, радше, вияв «чистого» абсурду, природа якого полягає в глибинній організації одивненого тексту, насамперед у його домінантній модальній структурі. Інакше кажучи, в аспекті сприйняття (тобто в аспекті семасіологічному) важливим інструментом виявлення комунікативних смислів стає категорія текстової модальності.

Категорія модальності останнім часом значно розширила свій поняттєвий обсяг і сфери застосування та все частіше пов'язується з різними перцептивними і ментально-ціннісними установками адресанта й адресата тексту (дискурсу)¹⁸. Так, А. Г. Баранов зазначає, що «в процесі життєдіяльності людина включається в різноманітні нормативно-оцінні системи — фрагменти суспільної практики і випрацьовує на мотиваційній основі оцінні таксономії, які пронизують індивідуально-когнітивну систему на всіх її рівнях і служать когнітивним базисом модальностей»¹⁹. На конкретному текстово-дискурсивному матеріалі дослідники переконливо показують, що є всі підстави розуміти модальність як категорію, «що виражає спосіб (установку) ментально-чуттєвого відображення дійсності»²⁰. Як зазначає А. П. Бабушкін, «різні види модальностей видозмінюють картину світу, викликаючи її девіації стосовно стандартного стану»²¹. Досліджуваний матеріал одивнених текстів дозволяє розуміти цю категорію навіть ширше — як спосіб ментально-духовно-перцептивного відображення і сприйняття всього, що оточує людину, входить у її сферу осмислення й текстотворення. Інакше кажучи, модальність у багатьох випадках можна витлумачувати як категорію способу смислопородження і смислосприйняття.

Саме за такого підходу до категорії модальності в іншому світлі постає низка мовних, мовленнєвих і комунікативних чинників, наприклад традиційна метафора, яку під когнітивно-прагматичним кутом зору можна розглядати як особливий вияв модальності²²; різними типами модальності охо-

¹⁸ Про такий підхід див., наприклад, у кн.: *Бабушкін А. П.* «Возможные миры» в семантическом пространстве языка.— Воронеж, 2001. — 86 с.; *Баранов А. Г.* Функционально-прагматическая концепция текста.— Ростов н/Д., 1993.— 182 с.; *Бріцин В. М., Мозгунов В. В.* Когнітивні аспекти теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу) // *Мовознавство*.— 2013. — № 2-3.— С. 128-148.

¹⁹ *Баранов А. Г.* Знач. праця.— С. 100.

²⁰ *Бріцин В. М., Мозгунов В. В.* Знач. праця.— С. 137.

²¹ *Бабушкін А. П.* Знач. праця.— С. 16.

²² *Бріцин В. М., Мозгунов В. В.* Знач. праця.— С. 135–136.

плюються поняття зв'язності, цілісності, змістової організації тощо текстів. Зокрема, В. Бріцин і В. Мозгунов говорять про «модальну пресупозицію»²³, модальність «чуттєвого сприйняття», «віри», переконання, припущення тощо²⁴. В плані такого ж розширеного розуміння категорії модальності постає надзвичайно важлива для нас теза Є. М. Вольф про особливий тип вияву модальності, який дослідниця називає «модальністю дивності» («модальністю странности»), що досить широко й по-різному виявляється в мові²⁵. Як зазначає А. П. Бабушкін, розвиваючи думки Е. М. Вольф, «дивність» класифікується як девіація стосовно стереотипу, відхід від звичного, трафаретного, щоденного²⁶. Спираючись на думку Т. А. Харлі, автор пише про те, що порушення стереотипів активує пам'ять. Модальність «дивності» схожа на модальність оцінки, однак в її основі лежить «нормативна», а не ціннісна картина²⁷. З позицій розуміння художнього тексту як одного з виявів «можливих світів» модальність «дивності» дозволяє зазирнути в ці світи, стаючи в деяких випадках середовищем їх формування²⁸. Важливою слід визнати думку вченого про те, що «дивність», «химерність» має градації свого вияву: від незначних відхилень від норми до повної абсурдизації зображуваного і, відповідно, сприйнятого²⁹.

Розуміння когнітивно-прагматичної природи одивнення як явища модальності дозволяє ширше застосовувати мовні механізми вивчення цього текстового явища і поставити питання щодо об'єктів одивнення в художніх текстах.

Текстова модальність, на противагу модальності повідомлень (висловлень, мовленнєвих актів), формується й функціонує в значно ширших контекстах, найчастіше — в просторі всього тексту. На думку російського мовознавця Г. Солганика, текстова модальність лежить в основі процесу текстотворення як такого, формуючи тональність мовлення і багато в чому визначаючи характер усього текстового викладу. Вона виникає на основі суб'єктивної модальності як вияву антропоцентричності тексту в цілому³⁰.

Необхідність залучення положень теорії модальності для дослідження специфіки одивнених текстів пояснюється тим, що в плані сприйняття між одивненим і «нормальним» (неодивненим) художніми текстами існують складні співвідношення, розуміння специфіки яких лежить у сфері широко витлумачуваної прагматики. Так, наприклад, поетичний твір, насичений глибокими метафорами, не менш «дивний» з позицій онтологічної організації «цього», «реального», «нормального» світу та його сприйняття людиною, ніж текст абсурдистський. Пор. фрагменти двох текстів:

²³ Там же.— С. 135–136.

²⁴ Там же.— С. 135.

²⁵ Див.: Вольф Е. М. Оценка и странность как виды модальности // Язык и логическая теория.— М., 1987.— С. 178–186.

²⁶ Бабушкин А. П. Знач. праця.— С. 18.

²⁷ Там же.— С. 18.

²⁸ Там же.— С. 18–19.

²⁹ Там же.— С. 17–18.

³⁰ Див. докладніше: Солганик Г. Я. Очерки модального синтаксиса.— М., 2010.— С. 64.

«Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода.
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться <...>» (с.217)³¹.

«Открыв полные глаза
сидела круглая коза
её суставы костяные
висели дудками в темноте
рога сердечком завитые
пером стояли на плите <...>» (с.108)³².

У першому і другому фрагментах тексту зображені неможливі в об'єктивній дійсності події, стани, процеси тощо, тобто недиспозиційні ситуації. Однак сприйняття фрагмента першого тексту як високопоетичного, а другого як абсурдного передусім залежить від природи текстової модальності: у першому випадку адресат сприймає текст як такий, що належить традиції художньої літератури, так би мовити, «високий», «звично поетичний», тобто як диспозиційний, у другому — як такий, що цю традицію порушує, тобто «нетрадиційний», «незвичний», «абсурдний», недиспозиційний. Важливо також наголосити, що досить часто абсурдне представлене як «низьке», «побутово-примітивне»; протилежні випадки, як правило, пов'язані з іронією, сарказмом тощо, тобто також мають модальне походження.

Інший тип «гри модальностями» полягає в тому, що низка ірраціональних одивнених подій, процесів, станів тощо, наявних, наприклад, у межах текстової історії повісті В. Дрозда «Ірій», представлені як абсолютно «нормальні», звичні, щоденно-побутові. Інакше кажучи, за своєю природою ірраціональне, неможливе в межах текстової історії постає як раціональне, можливе. Розглянемо два фрагменти повісті³³:

(1) «<...> я випустив корзину, а вона й собі зіп'ялася на лозові ноженята та подріботіла по стежці у вишняки. Вихляючи гладкими, опасистими боками, наче пакульська фельдшерця. Матір, що саме вийшла з сінець на задвірок, побігла корзині навперейми, упіймала за дужку і повісила на тин. По тому витерла фартухом чорну, як підгоріла хлібна шкоринка, долоню, подала гостеві» (с.10).

Впадає у вічі буденна реакція жінки на незвичну «поведінку» корзини: мати головного героя нічому не дивується, звично ловить те, що ходити не може, і вішає на тин. Нереальне подане як побутово-реальне, щоденне, звичне завдяки опису простих фізичних дій жінки. Схожа ситуація представлена в іншому фрагменті повісті:

(2) «Тої ж миті тітчина душа, схожа на сірого напиндюреного горобця, випурхнула з її грудей, і дядько Денис ледве впіймав ту душу під червоним

³¹ Шевченко Т. Г. Ісаїя. Глава 35 (Подражаніє) // Шевченко Т. Твори : В 5 т.— К., 1984.— Т.2.— С. 216–217.

³² Хармс Д. «Открыв полные глаза...» // Хармс Д. Собрание сочинений : В 3 т.— СПб., 2011.— Т1.— С. 108–109.

³³ Дрозд В. Зазнач. праця.

абажуром, сплеснувши в долоні, буцім полював на міль. <...> Дядько Денис навернув тітчину душу назад, наче корову, що забрела в школу» (с.30).

У цьому фрагменті неможлива (недиспозиційна) в реальному житті ситуація «повернення людської душі в грішне тіло» передається наратором з умисним уживанням побутової лексики та стилістично знижених висловлень: *сірий напіндюлений горобець, буцім полював на міль, повернув душу, наче корову* тощо. Формується картина чогось побутово-звичного, навіть буденного. Це один з найдієвіших засобів одивнення тексту повісті, так би мовити, на контрасті модальностей сприйняття та нарації. Інакше кажучи, в обох випадках наявне протиставлення текстових модальностей, які можна кваліфікувати як «звичність», «традиція», «високість» vs «незвичність», «одивненість», «приземленість», «абсурдність». На нашу думку, проблема одивненості тексту певною мірою може розв'язуватися (крім інших аспектів) шляхом підходу до неї з позицій модусності й модальності сприйняття конкретного тексту. Так, наприклад, у межах української химерної прози в творчості В. Дрозда домінує перцептивний модус сприйняття й зображення світу, а в романі В. Шевчука «Дім на горі», який також належить згаданій літературній течії, — ментальний. У межах текстів наукової фантастики, фентезі, текстів містичного змісту, ченнелінг-текстів та деяких інших відбувається заміна модальності реальності на модальність ірреальності. У текстах химерної прози часто спостерігаємо протилежне: ірреальне подається як реальне, звичне, побутове.

Отже, в одивненому художньому тексті недиспозиційні предикати виформовують найрізноманітніші «світопороджувальні» мовленнєві акти, що функціонують у цих текстах під впливом модальності «незвичності», «нетрадиційності», часто «приземленості» тощо. Поняття недиспозиційності може бути поширене й на низку інших засобів текстотворення, зокрема на категорії ситуацій, норм сприйняття й осмислення, поведінки тощо. Вважаємо перспективними дослідження особливостей вияву типів модусів і модальностей у межах одивнених текстів, які, своєю чергою, кинуть додаткове світло на природу й функціонування цієї складної текстової категорії, формування та сприйняття комунікативних смислів естетичного характеру.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

NON-DISPOSITIONALITY AND MODALITY AS CATEGORIES OF AN ENSTRANGED ARTISTIC TEXT

The article presents an analysis of lingual aspects of forming communicative senses in enstranged (odyvneni) artistic texts (absurd, «black humour», «bizarre prose» and some others). The notion is introduced here: «non-dispositionality» that refers to mechanisms of predicates, text situations, genre-stylistic, register and some other textual characteristics formation in the aspect of its production (onomasiological). The perception of an enstranged (odyvneni) text (semasiological aspect) bases on the recipient's use of various types of textual modalities (irrational, of strangeness and others), which revealing is an important task of modern linguistics.

Keywords: an enstranged (odyvneni) text, communicative sense, non-dispositionality, non-dispositional predicate, non-dispositional text situation, textual modality.